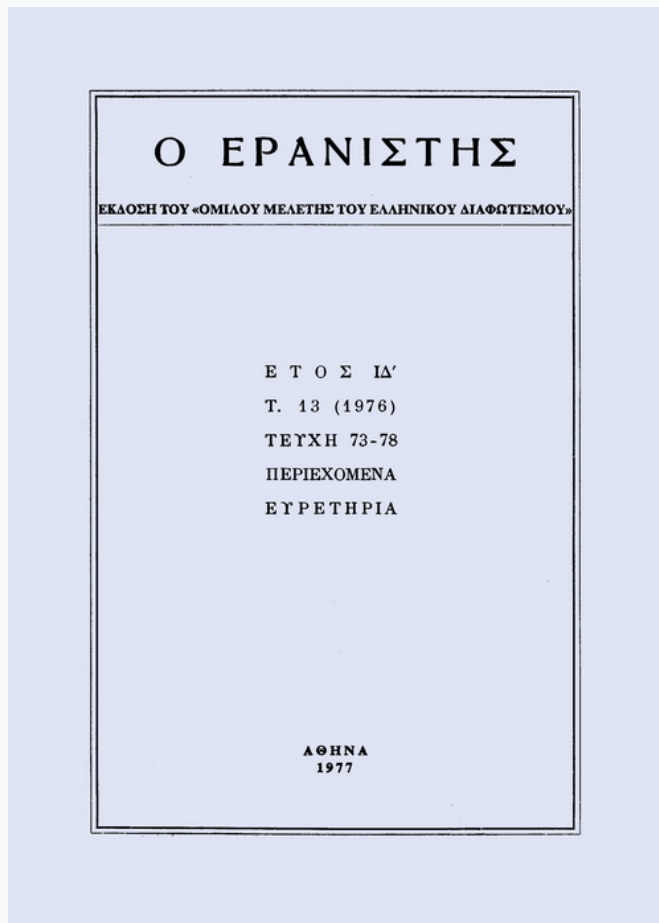


## The Gleaner

Vol 13 (1976)



### Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα

Γιώργος Κεχαγιόγλου

doi: [10.12681/er.9123](https://doi.org/10.12681/er.9123)

Copyright © 2016, Γιώργος Κεχαγιόγλου



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

#### To cite this article:

Κεχαγιόγλου Γ. (2016). Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα. *The Gleaner*, 13, 23–40. <https://doi.org/10.12681/er.9123>

## ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΦΥΣΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ» ΤΟΥ ΨΑΛΙΔΑ

Μέρος τῆς διδακτικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἰωαν. Ψαλίδα (1767 - 1829)<sup>1</sup> μαρτυροῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν ἴδιον συγγράμματα,<sup>2</sup> καὶ ἄλλα, χειρόγραφα κείμενα, κατὰ τὸ μεγαλύτερόν τους ποσοστὸ ἀνέκδοτα ὡς σήμερα.<sup>3</sup> Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ διασώζουσι παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα στὰ διάφορα μαθήματα πού περιλάμβανε τὸ διδακτικὸ του πρόγραμμα<sup>4</sup> καὶ καλύπτουν, γιὰ τὴ Γεωγραφία τουλάχιστον, ὀλόκληρη

1. Ἡ κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ψαλίδα: στὸ «Ἀφιέρωμα στὸν Ψαλίδα» τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας» 1, τεύχη 4 - 5 (Αὐγ. - Σεπτ. 1952) 327 - 515· στὴ μονογραφία τοῦ Λ. Γ. Βρανούση, Ἰωάννης Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους (1767 - 1829), Ἐκδ. «Ἡπειρ. Ἑστίας», Ἰωάννινα 1952· στὶς μελέτες τοῦ Κ. Α. Διαμάντη, Ὁ Ἰωάννης Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του. Α', ΔΙΕΕ 14 (1960) 550 - 583 (καὶ ἰδίως σ. 550 - 552, σημ. 1), καὶ Β' μέρος, ΔΙΕΕ 16 (1962) 273 - 369 (καὶ ἰδίως σ. 273, σημ.), Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς, «Ἠὼς» 4 (1961) 29 - 32· στὴν ἔκδοσιν τοῦ Α. Χ. Παπαχαρίση, Κοσμὰ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἰωαννίου Ψαλίδα: Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου, Ἐκδ. ΕΗΜ, Ἰωάννινα 1964. Βλ. καὶ Χ. Π. Φράγκος, «Δωδώνη» 1 (1972) 85 - 108, Λ. Βρανούσης, Κείμενα καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρά καὶ τοῦ Ψαλίδα, ΝΕ 94 (1973) 51-86, Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 25 (1976) 145-154.

2. Βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σσ. 9 - 24, 36, 72, 83, 93, 112 - 113,

134, 137, Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 552 - 554.

3. Βλ. Δ. Καλογερόπουλος, Ἔργα Α. Ψαλίδα, «Ἐπτανησιακὴ Ἐπιθεώρησις» 1 (1922) 101 - 103, καὶ 2 (1924) 104 - 106, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σσ. 9 (σημ. 3, 5), 10 κ.έ.; 27 (σημ. 6), 57 (σημ. 4), 62 (σημ. 61), 72 (σημ. 25), 86, 89 κ.έ., ΝΕ, ὁ. π. σ. 52 κ.έ., Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' καὶ Β', ὁ. π.

4. Ἡ σύγκριση τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος τοῦ Ψαλίδα (διατυπωμένου ἤδη ἀπὸ τὸ 1795) μὲ τὸ διδακτικὸ του πρόγραμμα, ὅπως ἐφαρμόστηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ 1796, φανερώνει τόσο τὴν προδιαγραφὴ ὀρισμένων παιδευτικῶν στόχων, πού θὰ ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας του, ὅσο, ταυτόχρονα, τὸ εἶδος τῆς προσαρμογῆς τους στὴ διδακτικὴ πρόοδος, καὶ τίς φάσεις πού περνᾷ ἢ τελευταία. Βλ. τὸ σημείωμα τοῦ Σ. Δ. Κρίνου, περ. «Ἑστία» 7 (1879) 143, ὅπου ἀναφέρεται ἔργο τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ σχετικὸ μὲ τὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων καὶ τίς μεθόδους διδασκαλίας τους

την τελευταία είκοσαετία (1809 - 1829)<sup>1</sup> του διδασκαλικού του έργου (1796 - 1829).<sup>2</sup>

Χειρόγραφα που περιέχουν παραδόσεις του στο μάθημα τής Γεωγραφίας,<sup>3</sup> καθώς και μερικότερα γεωγραφικά αποσπασματικά κείμενα ή έπιτομές, προχειρότερες (διδασκτικές) σημειώσεις, καταλόγους, ύπομνηματισμένους ή όχι χάρτες, πρακτικές γεωγραφικές πληροφορίες κτλ., γνωρίζουμε σήμερα τὰ έξής :

(1812)· βλ. επίσης, Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σσ. 26 (σημ. 6), 76, 124, Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σσ. 305 - 306 (άριθ. 18), 322 - 328 (άριθ. 54), 345 - 346 (άριθ. 88), 365 - 366 (άριθ. 115).

1. Βλ. παρακάτω, στὸν Πίνακα τῶν γεωγραφικῶν χφφ τοῦ Ψαλίδα, άριθ. 1 κ. έ.

2. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σσ. 24 κ. έ., 95 κ. έ., ΝΕ, δ. π., σ. 54-55, Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 319.

3. 'Η «έτοιμη για έκδοση» Γεωγραφία του αναγράφεται τελευταία στη σειρά τῶν έκδοτικῶν του στόχων τοῦ 1795· βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σ. 11. Στην προκήρυξη, πάντως, πρὸς τοὺς φιλόμουςους 'Έλληνες (άπό 25. 10.1799· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 305 - 306) ή αίτηση χρηματικῆς συνδρομῆς περιορίζεται για τήν έκδοση τῆς Λογικῆς και Μεταφυσικῆς, και άπό τὸ διδασκτικὸ «φιλοσοφικὸν σύστημα» λείπει κάθε μνεία Γεωγραφίας. Τὸ ίδιο συμβαίνει και στη σημαντικὴ έπιστολή του (στὸν Καπλάνη;) άπό 1.12.1805· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 322 - 8. 'Αργότερα, όμως, σὲ άπολογισμὸ τοῦ Ψαλίδα πρὸς τοὺς έφόρους τῆς Καπλανικῆς Σχολῆς (άπό 18.11.1815) οί γεωγραφικὲς παραδόσεις αναγράφονται έναγαμένες στὰ «έγκύκλια μαθήματα», μαζί με τή «γενικὴ κριτικὴ

ιστορία τῶν αρχαίων γενῶν», τήν «ἀρχαιολογία τοῦ ήμετέρου γένους», τή λατινικὴ και ίταλικὴ γλώσσα, τήν ιστορία τοῦ έμπορίου και «άπαν τὸ έμπορικὸν σύστημα», και με τήν άκόλουθη διατύπωση: «ή πολιτικὴ, φυσικὴ και σφαιρικὴ γεωγραφία άναπτυσσομένη διά τῶν, ὧν ή σχολή έχει, άκριβεστάτων σφαιρῶν και άτλάντων»· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 346. Οί ίδιοι χαρακτηρισμοί, με τή διευκρινιστικὴ προσθήκη: «ήτοι άστρονομικὴ» ύστερα άπό τή λέξη «σφαιρικὴ», έπαναλαμβάνονται σὲ άνάλογο ύπόμνημά του πρὸς τὸν οίκουμενικὸ πατριάρχη (άπό 1.6.1819), που παρουσιάζει έκτος άπό τὰ όμοια σημεϊα και ένδεικτικὲς άλλαγές, τονισμὸ ή ύποτονισμὸ όρισμένων πληροφορικῶν στοιχείων, πράγμα που άξίζει νά μελετηθεϊ ειδικότερα· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 366. Για τήν ιδεολογικὴ κίνηση στὰ 'Ιωάννινα τῆς έποχῆς του και τίς έπιπτώσεις της στὸ πρόγραμμα τῆς Καπλανικῆς Σχολῆς, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σ. 42 - 45.

Στὸ σημείωμα τοῦ Κρίνου, δ. π., σ. 143, συναντοῦμε, για τίς γεωγραφικὲς παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα, τοὺς προσδιορισμοὺς: «Σφαιρικὴ Γεωγραφία», «Πολιτικοφυσικὴ», «...τῆς 'Ηπειροῦ», «...μαθηματικὴ και πολιτικὴ έρανισμένη άπό τοὺς καλύτερους νεωτερικὸς γεωγράφους».

I. *Όλοκληρωμένα σώματα γεωγραφικῶν παραδόσεων :*

1. Χφ Σαλαμάγκια - Βολονάση<sup>1</sup>: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο («Θεωρία τῆς Γεωγραφίας. . .»). Χρονολ. στὸ χφ : 24.7. καὶ 15.8.1819 [ = 1809 ;].<sup>2</sup>
2. Χφ Χαριτάκης<sup>3</sup>: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο (Μαθηματικὴ Γεωγραφία). Χρονολ. στὸ χφ : 1817 - 1822.

II. *Μέρη γεωγραφικῶν παραδόσεων :*

3. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>1</sup> <sup>4</sup>: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Γεωγραφία πολιτικὴ καὶ φυσικὴ»). Χρονολ. στὸ χφ : 1810.
4. Χφ Παλαμηδᾶ-Κρασιώτη<sup>5</sup>: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο, («Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ»: «Γεωγραφία, μέρος πρῶτον, φυσικὸν καὶ πολιτικόν», «Περὶ Εὐρώπης»). Χρονολ. στὸ χφ : 1813.
5. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>7</sup> <sup>6</sup>: Γεωγραφία, Μέρο ς 2ο (;), («Γεωγραφία, μέρος β', μαθηματικόν»). Ἀχρονολ.<sup>7</sup>

1. Περιγραφή: Δ. Σ. Σαλαμάγκιας, *Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία», 1 (1952) 495 - 497. Στις βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐδῶ ἀναγράφονται καὶ οἱ τυχόν ἀποσπασματικὲς ἢ συνολικὲς δημοσιεύσεις τῶν χφφ.

2. Στὸ χφ καὶ τὰ δύο μέρη τῆς Γεωγραφίας εἶναι χρονολογημένα στὰ 1819, μὲ μεταγενέστερη, φαίνεται, διόρθωση τῶν ἀριθμῶν σὲ 1809. Στὸ κείμενο τοῦ 1ου Μέρους, πάντως, ἀναφέρονται καὶ γεγονότα ποὺ φθάνουν ὡς τὸ 1816· βλ. Σαλαμάγκιας, ὁ. π., σ. 495 - 496.

3. Περιγραφή καὶ μερικὴ δημοσίευση: Γ. Χαριτάκης, *Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἡ Τουρκοκρατία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16' αἰῶνος*, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» 6 (1931) 32 - 74.

4. Περιγραφή (ἐλλιπὴς) καὶ δημοσίευση ἀποσπασμάτων: Α.Α. Παπακώ-

στας, *Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἀνέκδοτα ἔργα*, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 1 (1952), 498 - 500. Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σμ. 3.

5. Γιὰ τίς μερικὲς δημοσιεύσεις τῶν Ν. Γιαννόπουλου καὶ Χ. Ι. Σούλη, βλ. παρακάτω, σ. 29 κ. ἐ.

6. Βλ. Παπακώστας, ὁ.π., σ. 499. Γιὰ τοὺς ἀριθ. 3, 5, 13, βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 64 κ. ἐ.

7. Κατὰ τὸν Παπακώστα, ὁ.π., σ. 499, τὸ χφ συνεχίζει ἕως τὸν ἀριθ. 3 (τοῦ 1810)· ἀνήκει σὲ μιὰ πρῶτη συνθετικὴ φάση (βλ. παρακάτω, σ. 32 κ. ἐ.) τῆς ἴδιας χειρόγραφης παράδοσης, καὶ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε εἶναι θεωρητικὰ ἐξίσου δυνατὸν νὰ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ ἀριθ. 4 (τοῦ 1813). Βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 55. (Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὸ 2ο Μέρος εἶναι μόνον «μαθηματικόν»)

### III. Ἀποσπάσματα γεωγραφικῶν παραδόσεων, ἐπιτομὲς :

#### α. Ἀποσπάσματα, σπαράγματα.

6. Χφ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ - Παπαχαρίση<sup>1</sup>: «Περιγραφή Γεωγραφικῆ τῆς Ἠπείρου» [Μέρος 1ο]. Χρονολ. τοῦ ὅλου χφ : - 1833· οἱ πληροφορίες στὸ κείμενο τοῦ Ψαλίδα : - 1814( ; )<sup>2</sup>.
7. Χφ Ἀρχ. Ψαλίδα, 400<sup>3</sup>: Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς [Μέρος 1ο]. Ἀχρονολ.: οἱ πληροφορίες : - 1820<sup>4</sup>.

1. Περιγραφή καὶ ἔκδοση: Α. Χ. Παπαχαρίσης, *Γεωγραφία*, ὁ. π., ἰδιαιτέρα σσ. 10\* κ. ἑ., 49 - 66.

2. Χρονολογία στὸ χφ : 1830 - 1831, ἀλλὰ μὲ περιγραφή ἢ σημείωση γεγονότων καὶ τοῦ 1832, 1833· βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 14\* - 15\*. Γιὰ τὴν ἔνθετη «Περιγραφή Γεωγραφικῆ...» τοῦ Ψαλίδα ὑπάρχει, ἐπίσης, πρόβλημα χρονολόγησης: ἡ δήλωση, στὸ χφ, ὅτι τὰ Ἐπτάνησα εἶναι «ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τῆς Φράντζας» (Β' Γαλλοκρατία, 1807 - 1809, καὶ 1807 - 1814 γιὰ τὴν Κέρκυρα) ὀδηγεῖ τὸν ἐκδότη, ὁ. π., σ. 10\* - 11\*, νὰ χρονολογήσει τὸ τμήμα αὐτὸ ἀρκετὰ πρόωμα, μεταξὺ 1807 - 1809, καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴ χρονολόγηση αὐτὴ ὡς βάση χρονολογικῶν συμπερασμάτων — καθόλου πειστικῶν — γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Θεσπρωτοῦ.

Ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὀδηγεῖ, ὡστόσο, σὲ ἄλλες διαπιστώσεις (γιὰ πληρέστερη σύγκριση τῶν δύο χφφ, βλ. παρακάτω, σ. 34-35): (1) Τὰ δύο κείμενα συμφωνοῦν ἀπόλυτα στὸ ἐπίμαχο σημεῖο, μὲ μία διαφορὰ στὴ διατύπωση: ἀριθ. 6 (φ 83<sup>v</sup>): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον [τὰ Ἐπτάνησα] κανένας δὲν ἤξεύρει.» — ἀριθ. 4 (φ. 127<sup>r</sup>): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦ του τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον κανένας δὲν ἤξεύρει.» ἡ ρευστότητα τῆς ξένης κυ-

ριαρχίας στὰ Ἐπτάνησα ἀποτυπώνεται ἐδῶ μὲ τρόπο ἀρκετὰ ἐνδεικτικόν: οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι βρίσκονται ἀκόμη σὲ προοδευτικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ τύχη τῆς Κέρκυρας δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἄλλων νησιῶν, πρὶν τουλάχιστο γίνεαι γνωστὴ ἡ τελικὴ ἔκβαση· τὸ ὅτι ἡ κυριαρχία τῆς Γαλλίας κλονίζεται δηλώνεται μὲ σαφήνεια, ἀλλὰ ἡ διατήρηση τῆς Κέρκυρας (- 1814) δὲν ἐπιτρέπει, φαίνεται, ἀκόμα στὸν Ψαλίδα νὰ προσγράψῃ ὀριστικὰ τὰ νησιά σὲ ἄλλον κυρίαρχο. (2) Ἡ σύγκριση τοῦ φ 87<sup>v</sup> τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὸ φ 128<sup>v</sup> τοῦ ἀριθ. 4 προσθέτει ἀκόμα ἓνα χρονολογικὸ δεδομένο, ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ μετὰ τὸ 1812: ἀριθ. 6: «ὑπετάχθησαν [τὰ «πασίτικα σπίτια»] τοῦ Ἀργυρόκαστρο[ς] εἰς τὸν Ἀλήπασαν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν, καὶ οὕτως ἡσύχασε καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» — ἀριθ. 4: «ἐπειδὴ πέρυσι ὑποτάχθησαν εἰς τὸν Ἀληπασάν τὸν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν καὶ ἔτσι ἡσύχασεν καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» (Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

3. Περιγραφή: Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 583. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29 - 32.

4. Πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἰωαννίνων (1820)· λείπουν τὰ στοιχεῖα γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση, βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29.

8. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>4</sup><sup>1</sup>: «Γεωγραφία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας» [Μέρος 1ο]. Κέρκυρα, 1.3.1828.
  9. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>5</sup><sup>2</sup>: «Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδος» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.<sup>3</sup>
  10. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>6</sup><sup>4</sup>: «Γεωγραφικὰ - Ἀφρικῆ» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.
  11. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>2</sup><sup>5</sup>: «Περὶ τοῦ πολιτικοῦ ἐνιαυτοῦ ἡ καλενδαρίου» [Μέρος 2ο]. Χρονολ. στὸ χφ: 1819.
  12. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>8</sup><sup>6</sup>: [;].<sup>7</sup> Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.
- β. Ἐπιτομὲς (;).
13. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ<sup>3</sup><sup>8</sup>: «Γεωγραφία σύντομη». Κέρκυρα, 1828.
  14. Χφ 'Αρχ. Κολυβά, 138<sup>9</sup>: «Μαθήματα Γεωγραφικά». Κολοβὸ (;). Λευκάδα, 22.2.1829.
- IV. Γεωγραφικὲς σημειώσεις, κατάλογοι, χάρτες, πληροφοριακὰ σημειώματα [Μέρος 1ο]:
- α. Σημειώσεις, κατάλογοι.
15. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 292<sup>10</sup>: Κατάλογος χωριῶν ἐπαρχίας Κραβάρων. Πλάτανος, 9.5.1829.
  16. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 398<sup>11</sup>: Πίνακας ναχαέδων καὶ χωριῶν... μέρους τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀχρονολ.
  17. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 399<sup>12</sup>: Ἀναγραφή πόλεων Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας. Ἀχρονολ.
  18. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 402<sup>13</sup>: Γεωγραφικὲς σημειώσεις γιὰ Εὐρώπη. Ἀχρονολ.
- |   |  |
|---|--|
| <ol style="list-style-type: none"> <li>1. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499.</li> <li>2. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499.</li> <li>3. Ἴδιες διαστάσεις μὲ τοὺς ἀριθ. 3, 8.</li> <li>4. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499.</li> <li>5. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 498.</li> <li>6. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499.</li> <li>7. Περιγραφή ἑλλιπέστατη. Ἴδιες διαστάσεις μὲ τοὺς ἀριθ. 5, 6, 10, 11.</li> <li>8. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 498.</li> <li>Ἐπίσης Βρανούσης, ΝΕ, ὅ. π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σημ. 3.</li> <li>9. Βλ. Σ. Λάμπρος, Κατάλογος</li> </ol> | <p>τῶν κωδίκων Ἀλεξίου Κολυβά, «Νέος Ἑλληνομνήμων» 14 (1917) 393 - 394.</p> <ol style="list-style-type: none"> <li>10. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 575.</li> <li>11. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 583. Ἀνάλογο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ χφ ποὺ ἀναφέρει ὁ Βρανούσης, Ψαλίδας, ὅ. π., σ. 113, σημ. 49.</li> <li>12. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 583.</li> <li>13. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' ὅ. π., σ. 583.</li> </ol> |
|---|--|

19. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 405<sup>1</sup>: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη και 'Ασία. 'Αχρονολ.  
 20. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 406<sup>2</sup>: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη. 'Αχρονολ.

## β. Χάρτες.

21. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 397<sup>3</sup>: Χάρτης 'Αμβρακικοῦ (στά γαλλικά). 'Αχρονολ.  
 22. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 403<sup>4</sup>: Χάρτης ΒΔ. 'Ελλάδος (μὲ Β. Πελοπόννησο και 'Αλβανία). 'Αχρονολ.  
 \*23. 'Εντυπο 'Αρχ. Ψαλίδα, 266<sup>5</sup>: Γεωγραφικὸς πίνακας Εὐρώπης. Κέρκυρα, 15.12.1828.

γ. Πληροφοριακὰ ἔγγραφα, ἐπιστολές, ὑπομνήματα και ἄλλα σημεῖα<sup>6</sup>.

1. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.  
 2. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.  
 3. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583. Γιὰ τὴν ἐνασχόληση τοῦ Ψαλίδα μὲ τὴ γεωγραφικὴ (και ἱστορικὴ) χαρτογραφία — ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται και οἱ στατιστικοὶ ἢ ἄλλοι πίνακες—, βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, δ. π., σ. 112 - 113, σημ. 49, ὅπου και πληροφορίες γιὰ ἄλλα ἀνάλογα χφφ.  
 4. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.  
 5. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 574.  
 6. Ἡ κατηγορία αὐτὴ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν καθαρὰ γεωγραφικῶν χφφ τοῦ Ψαλίδα και σχετίζεται στενότερα μὲ τὰ ἱστορικὰ και ἔθνολογικά του κείμενα, καθὼς και μὲ τὸ πλούσιο σῶμα τῆς ἐπιστολογραφίας του· σχετικὰ μὲ τὴς παραδόσεις του τῆς «Γενικῆς Ἱστορίας», τὴν «'Αρχαιολογία 'Αρβανιτῶν», κ. ἄ., βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, δ. π., σσ. 9, 11, 72, 93, 134 κ. ἑ., Ε. Σούρας, «'Η-

πειρωτικὰ Χρονικὰ» 16 (1941) 219-228, Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α' και Β', δ. π.

Οἱ ἔγγραφοὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι, ὅπως ἴσως, πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅσες παραθέτουμε ἐδῶ (ἀριθ. 24 - 29)· ἂν διαθέταμε πληρέστερη περιγραφή τῶν χφφ, ἐδῶ θὰ ἔγγράφονταν πιθανότατα και οἱ ἀριθ. 174, 236, 267, 274, 329, 331 κ. ἄ. τοῦ 'Αρχεῖου Ψαλίδα (βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π.), γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μία μόνο ἀρχεῖακή πηγὴ. Παράλληλα, μένει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀναλυτικότερα σχετικὸ ὕλικὸ τῶν Γενικῶν 'Αρχείων τοῦ Κράτους· βλ. Κ. Α. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ*, τ. 1, 'Αθ. 1972, σ. 546 - 547, τ. 2, 'Αθ. 1973, σσ. 729, 741, 743, τ. 3, 'Αθ. 1974, σσ. 364, 403 κ. ἑ., 808 κ. ἑ.

Στὴς παραγεωγραφικὲς παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα ἀνήκουν, ἐπίσης, και κείμενα γιὰ τὴν «ἀρχὴν και πρόοδον τοῦ ἐμπορίου» και τὸ «ἐμπορικὸν σύστημα» τῆς ἐποχῆς, βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583 (ἀριθ. 401, 404), Β', δ. π., σσ. 328, 346, 366.

24. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 327<sup>1</sup>: «Έγγραφος πολεμική και πολιτική ιδέα τῆς τωρινῆς καταστάσεως τῆς πατρίδος μου». 'Αχρονολ. [ + 1821 ].
25. Χφ 'Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 2, ἀρ. 317<sup>2</sup>: 'Επιστολή στὸν 'Αλ. Μαυροκορδάτο, με πληροφορίες γιὰ Θεσσαλία, 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. Κέρκυρα, 12.2.1823.
26. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 328<sup>3</sup>: Πληροφορίες γιὰ 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. 'Αχρονολ. [ + 1821 ].
27. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 330<sup>4</sup>: 'Υπόμνημα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς 'Ελλάδος (στὰ λατινικά). 'Αχρονολ. [ + 1821 ; ].
28. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 265<sup>5</sup>: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου καὶ Θεσσαλίας». Κέρκυρα, 15/27.8.1828.
29. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 270<sup>6</sup>: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου». Κέρκυρα, 24.9.1828.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστὰ σὲ μιὰ σημαντική χειρόγραφη παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία ὥστόσο οὔτε τὸν ἀκριβῆ ἄγκο γνωρίζουμε, οὔτε τὶς ἀπαιτούμενες σχολιασμένες περιγραφές καὶ παρουσιάσεις ἢ καὶ δημοσιεύσεις διαθέτουμε πάντοτε<sup>7</sup>: (1). 'Η παρουσίαση τοῦ 'Αρχείου Ψαλίδα<sup>8</sup> ἀπὸ τὸν Κ. Α. Διαμάντη παραμένει ἀνολοκλήρωτη: 'Εχουν περιγραφεῖ — με ἔλλιπῆ συνήθως στοιχεῖα — μόνο τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ αὐτοτελῆ ἢ ἀποσπασμένα ἀπὸ κώδικες φύλλα ποὺ σώζονται στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ (ἀριθ. 1 - 407)<sup>9</sup>. ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ μόνο καὶ σπου-

1. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

2. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Βρανούσης, Ψαλίδα, ὅ. π., σ. 116 - 124. Τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς σώζεται καὶ στὸ 'Αρχεῖο Ψαλίδα, βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 568 (ἀριθ. 153).

3. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

4. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

5. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «'Ωρα» 3, ἀριθ. 285 (21.8.1878) 1 - 2, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὅ. π., σ. 140 - 142.

6. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «'Ωρα» 4, ἀριθ. 73

(18.1.1879), 2 - 4, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὅ. π., σ. 142 - 146.

7. 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ χφ ποὺ ἴσως λανθάνουν, καὶ ἐκεῖνα ποὺ μνημονεύονται ἢ περιγράφονται εἶναι οὐσιαστικά ἀνεξερεύνητα στὸ σύνολό τους· βλ. παραπάνω, σ. 21, σημ. 3, καὶ σ. 38, σημ. 3.

8. Βλ. Σ.Δ.Κ. [= Σταμ. Δ. Κρίνος], περ. «'Εστία» 7 (1879) 145 - 150· βλ. ἐπίσης, Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἐφ. «Βῆμα», 14.3.1952, καὶ «'Ερανιστής» 3 (1965) 4, Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α' καὶ Β', ὅ. π. Γιὰ τὴ σχέση χφ τοῦ Ψαλίδα καὶ τοῦ Βηλαρᾶ, βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὅ. π.

9. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 556 - 583.



δαιότεραι ἐπιστολαὶ»<sup>1</sup> καί, ἀπὸ τὰ κυρίως γεωγραφικὰ χφφ, ὁ ἀρ. 400 (ἐδῶ, ἀριθ. 7)<sup>2</sup>. Ἀ δημοσίευτη μένει ἀκόμα ἡ περιγραφή τῶν κυρίως χφφ τοῦ ἀρχείου καὶ ἡ δημοσίευση «ἀξιολόγων περικοπῶν» τους, ποὺ εἶχαν προαναγγελθεῖ<sup>3</sup>. (2). Οἱ ἀναφορὲς ἢ περιγραφὰς τῶν χφφ ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλα ἀρχεῖα (κρατικὰ καὶ ἰδιωτικὰ) εἶναι ἐπίσης ἐλλιπέστατες<sup>4</sup>, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἀριθ. 1, 2, 6. Δὲν ὑπάρχει καμία πλήρης δημοσίευση χφφ, ἀν ἐξαιρεθεῖ ὁ ἀριθ. 6, ὅπου, ὅμως, πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Ψαλίδα, ἐνταγμένον σὲ ἀνάλογο μεταγενέστερο ἔργο μαθητῆ του<sup>5</sup>. ἀπὸ τοὺς ἀριθ. 3 καὶ 2 ἔχουν δημοσιευθεῖ ὀρισμένα ἀποσπάσματα — λιγότερα (καὶ μικρότερα) ἀπὸ τὸν πρῶτο<sup>6</sup>, ἐκτενῆ ἀπὸ τὸν δεῦτερο<sup>7</sup>. γιὰ τὸν ἀριθ. 4, ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸ στάσιμον σημεῖον ὅπου βρίσκεται σήμερα<sup>8</sup>, χρειάζεται νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ παρουσίαση καὶ τοῦ ὑπόλοιπου χειρογράφου ὕλικου, ὅποτε καὶ θὰ εἶναι δυνατὴ μιὰ πρώτη πλήρης καὶ ὀριστικότερη, σὲ σύγκριση μὲ αὐτὴν ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, κατὰτάξιν τῶν γεωγραφικῶν ἔργων τοῦ Ψαλίδα. Ἡ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ ὁ μεταξὺ τους συσχετισμὸς θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀποκατάσταση γενετικῆς καὶ χρονολογικῆς ἀκολουθίας σὲ ἓνα ἔργο «ἐν ἐξελίξει», ὅπως

1. Βλ. Διαμάντης, Ἐρχεῖον Β', ὁ. π., σ. 273 - 369, Α', ὁ. π., σ. 552, σημ. Βλ. ἐπίσης, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σ. 9, 21, 26 - 34, 57, 62, 77 κ. ἐ. (ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις ἐπιστολῶν), καὶ Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἔστια» 25 (1976) 145 - 154.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 3, 4.

3. Βλ. Διαμάντης, Ἐρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 556, Β', ὁ. π., σ. 369.

4. (1). Βλ. παραπάνω, σ. 23, σημ. 4, 6, 7, σ. 25, σημ. 1 - 8, σ. 26, σημ. 6 (Ἐρχεῖον Γ. Βλαχογιάννη : Γενικὰ Ἐρχεῖα τοῦ Κράτους δὲν δίνονται τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν χφφ, οὔτε φαίνεται νὰ ἀριθμοῦνται σωστά τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δημοσιεύονται). Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ. π. Βλ. τώρα, Κ. Α. Διαμάντης, Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ, τ. 3, ὁ. π. (2) Βλ.

παραπάνω, σ. 25, σημ. 9 (Ἐρχεῖον Α. Κολυβᾶ), παρουσίαση Σ. Λάμπρου γιὰ ἄλλα χφφ ἢ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸν Ψαλίδα, βλ. καὶ «Νέος Ἐλληνομνήμων» 5 (1908) 328, 7 (1910) 84 καὶ 471, 9 (1912) 308, 10 (1913) 484. (3). Βλ. παραπάνω, σ. 27, σημ. 2. Δὲν ὑπάρχει συστηματικὴ ἀναγραφὴ τῶν ἄλλων ἀρχείων ἢ βιβλιοθηκῶν ποὺ διασώζουσι γεωγραφικὰ κείμενα τοῦ Ψαλίδα· βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σ. 8 - 9 κ.ἐ.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 1, 2.

6. Δέκα ἀποσπάσματα· βλ. Παπακόστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

7. Βλ. Χαριτάκης, ὁ. π., σ. 38 - 68 (Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, φφ 24Γ - 56V) καὶ 68 - 74 (Ἀσιατικὴ Τουρκία, φφ 111V - 117Γ).

8. Καὶ ἀπὸ τὸ 1964 (οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ 1962).

οί διδακτικές αυτές γεωγραφικές παραδόσεις, που έχουν να παρουσιάσουν και πρόσθετα έγγενή προβλήματα : άλλαγες στο ίδιο το κείμενο, ανάλογα με τις ιστορικές μεταβολές και τις ανάγκες τής διδασκαλίας, άνομοιογένεια ανάμεσα στα κυρίως διδακτικά γεωγραφικά σώματα και στα αυτότελή άποσπάσματα, τις σημειώσεις, τὰ πληροφοριακά σημειώματα κτλ., λόγω τών διαφορετικών πρακτικών στόχων τους, προσθήκες και άλλαγες από μέρους τών μαθητών - γραφείων ή - άντιγραφείων. Η έρευνητική αυτή προεργασία είναι ένδεχόμενο να δώσει τή δυνατότητα φιλολογικῆς ή και κριτικῆς έκδοσης τῆς Γεωγραφίας, σύμφωνης με τους άδηλους, άκόμα, περιορισμούς και τις συμβάσεις που θά ύπαγορεύσει τὸ ύλικό της. Στο μεταξύ, είναι χρήσιμη, νομίζω, κάθε ειδικότερη προσπάθεια παρουσίασης, περιγραφῆς και συσχετισμοῦ μεμονωμένων κειμένων με τήν ύπόλοιπη παράδοση, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για κείμενα σαν αυτό τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» (παράπάνω, άριθ. 4).

Τὸ χφ τοῦ κειμένου αὐτοῦ βρίσκεται σήμερα στὴν κατοχή τοῦ κ. Δημητρίου Κρασιώτη. Χάρη στο πάντοτε ζωνρὸ βιβλιακὸ και άρχαιακὸ ένδιαφέρον τοῦ καθηγητῆ Γ. Π. Σαββίδη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ και από ἐδῶ θερμά, τὸ χφ ταυτίστηκε και, φωτογραφημένο, μοῦ δόθηκε για μελέτη. Οί πληροφορίες που εἶχαμε ὡς τώρα για τὸ χφ αὐτὸ ἦταν πενιχρές : Ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ἐπιμελητῆς άρχαιοτήτων στὸν Βόλο, εἶχε δημοσιεύσει, στὴ δυσεύρετη<sup>1</sup> τοπικὴ ἐφ. «Λαϊκὴ Φωνή» (φύλλα από 14 - 19.10.1928), άποσπάσματα τοῦ κειμένου σχετικὰ με τὴν Ἡπειρο. Τὰ ἴδια άποσπάσματα άναδημοσιεύτηκαν από τὸν φιλόλογο Χ. Ι. Σούλη στὴν ἐφ. «Ἡπειρος» τών Ἰωαννίνων (φύλλα από 26 - 30. 5. 1929)<sup>2</sup>. στο φύλλο τῆς 26.5. ὁ εκδότης ἔδινε, σὲ ἐπιστολή του, τὰ

1. Ὅχι μόνο σήμερα, αλλά και κατά τὴν ἐποχὴ τῆς δημοσίευσης που μάς ένδιαφέρει· βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 3.

2. Κάτω από τὸν γενικὸ τίτλο «Γεωγραφία τῆς Ἡπείρου» και σὲ τέσσερις συνέχειες, που δὲν ἐξάντλουν ὅλο τὸ σχετικὸ με τὴν Ἡπειρο κείμενο τοῦ χφ: 26.5.1929: § 363 (φφ 119<sup>ρ</sup> - 121<sup>ρ</sup>), ἀρχή: Πρώτη λοιπὸν ἐπαρχία τῆς Ἡπείρου εἶναι τὰ Ἰωάννινα..., τέλος:... τὸσον φόρον πληρώνει ἢ ἀμάθεια και δὲν <τὸ> αισθά-

νεται. — 28.5.1929: §§ 364 - 365 (φφ 121<sup>ρ</sup> - 123<sup>ρ</sup>), ἀρχή: Τὰ Ἰωάννινα λοιπὸν..., τέλος:... και αἱ λίμναις σπάνιαις. — 29.5.1929: §§ 366 - 369 (φφ 123<sup>ρ</sup> - 125<sup>ρ</sup>), ἀρχή: Τὰ χωριά τών Ἰωαννίνων διαιροῦνται..., τέλος:... σιμὰ εἰς τὰ χωριά Ἰαλουποχώρι, Τζαρακοβίστα και Δραμασοῦς. — 30.5. 1929: §§ 370-374 (φφ 125<sup>ρ</sup> - 127<sup>ρ</sup>), ἀρχή: Ἡ δὲ τετάρτη περιοχή τὰ Κούρρεντα... τέλος:... τώρα δὲ εἶναι ἄσημον.

Με τὴ βοήθεια τοῦ κ. Γ. Π. Σαβ-

έξής, μόνο, πληροφοριακά στοιχεΐα για τὸ χφ : τὸ ὄνομα τοῦ τότε κατόχου του, γιατροῦ στὸν Βόλο, Ἰσοκράτη Παλαμηδᾶ, καὶ — ἀλλοιωμένη — τὴν ἐπιγραφή στὸ πρῶτο φύλλο τοῦ χφ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ κείμενο<sup>1</sup>. Οἱ μεταγενέστεροι μελετητὲς ἀρκοῦνται σὲ ἀπλὴ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ τῶν δύο αὐτῶν ἀποσπασματικῶν δημοσιεύσεων<sup>2</sup>. Καθὼς πρόκειται, λοιπόν, γιὰ κείμενο οὐσιαστικὰ ἄγνωστο στὸ σύνολό του, εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ περιγραφή τοῦ χφ καὶ ἡ συγκριτικὴ ἔνταξη τοῦ κειμένου ποὺ ἀντιπροσωπεύει μέσα στὸ πλέγμα τῶν γνωστῶν γεωγραφικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ψαλίδα.

Τὸ χφ εἶναι χάρτινο, διαστ. 0,184X0,136 μ., δεμένο μὲ δέρμα, καὶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ 270 σελίδες (φφ 1 + 1 + 131 + 2). Νεώτερο χέρι ἔχει ἀριθμήσει τὶς σελίδες recto στὰ φύλλα 1 - 29 [= 1 - 131] τοῦ κειμένου τῆς Γεωγραφίας· ἡ ἀρίθμηση, μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς, σημειώνεται συνήθως στὸ μέσο τοῦ ἐπάνω μέρους τῶν σελίδων τοῦ χφ (κατ' ἐξάιρεση κάποτε στὸ ἐπάνω δεξιὸ περιθώριο, ὅπως στὰ φφ 1, 16, 19, 20 - 22, 25 - 27, 34 κ. ἄ.), ἐκτὸς ἀπὸ δύο φορές, στὰ φύλλα ποὺ μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν (ἀριθμημένων) φφ 35 - 36 καὶ 90 - 91, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀριθμηθεῖ ἀπὸ παραδρομὴ<sup>3</sup>. Ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ (ἀριθμημένου) φ 1 λείπει στενὴ λωρίδα, σχισμένη, ὅπως φαίνεται, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ χφ (μερικὰ γράμματα μιᾶς γραμμῆς κειμένου ποὺ ὑπῆρχε ἐπάνω ἀπὸ τὸν τίτλο διακρίνονται ὀλόκληρα ἢ μισά).

Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ πρώτου ἐσώφυλλου, κάτω ἀπὸ δύο (ἢ τρεῖς) ἀράδες δυσανάγνωστες λόγω φθορᾶς ἀπὸ ὑγρασία, ποὺ εἶναι ἐμφανῆς στὰ ἀρχικὰ καὶ τελικὰ φύλλα τοῦ χφ, ὑπάρχει τὸ σημεῖωμα : *Ἰσοκρατης Παλαμηδας· 20 Μαΐου 1924 Βόλο(ς) | Αριθμ. 700B*. Στὸ recto τοῦ ἐπόμενου φύλλου ὑπάρχουν γραμμένα, μὲ τὴν ἴδια γραφή τοῦ κυρίως κειμένου, στὸ ἐπάνω μισὸ τῆς σελίδας, τὰ ἐξής : *γεωγραφία φυσικοπολι(τι)κὴ σύντομα | συντεθεῖσα παρὰ Ἀθανασίου |*

βίδη εἶχα στὴ διάθεσή μου τὶς συνέχειες αὐτές, σὲ φωτοτυπίες τῆς δυσπρόσιτης ἐφ. «Ἡπειρος» ποὺ ὀφείλονται στὴν εὐγενικὴ προθυμία τοῦ προέδρου τῆς Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν κ. Κ. Φρόντζου. Ἡ παραβολὴ πρὸς τὸ χφ δείχνει ὅτι ἡ δημοσίευση ἀποδίδει γενικὰ πιστὰ τὸ κείμενο, μὲ λίγες παραναγνώσεις καὶ ἀλλοιώσεις: παραλείψεις ἢ (ἐπεξηγηματικὲς) προσθήκες λέξεων, διατή-

ρηση ὀρισμένων ὀρθογραφικῶν συντηρητηρισμῶν καὶ φωνητικῶν γραφῶν.

1. «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ σύντομα συντεθεῖσα ὑπὸ Ἀθαν. Ψαλίδα. Ἰωάννινα 1813». Πρβ. τὴν ἐπιγραφή στὸ χφ, ἐδῶ, σ. 30 - 31.

2. Βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 7, Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὅ. π., σ. 9, σημ. 6, Παπαχαρίσης, ὅ. π., σ. 19\*, σημ. 18.

3. Ἐδῶ δηλώνονται μὲ : 35A, 90A.

*Ψαλίδα.* / *Πρὸς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν / ἐν τῇ σχολῇ τοῦ εὐγενεστάτου πικρο / ζῶη Καμπλάνη / ἐν ἔτεσιν / αὐτοῦ: 1813.* Ἰωάννινα. Ἄλλο χέρι (καὶ μὲ παχύτερα γράμματα) πρόσθεσε στὸ κάτω μέρος τῆς ἴδιας σελίδας ἕξι ἀνορθόγραφες σειρές, ποὺ ἀρχίζουν: οὗτω παρὸν βιβλίον ἕνα αξιόλογον / Μαθ(ημ)᾽ α γιομετρία . . ., καὶ τελειώνουν μὲ τὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη: ἐνέτι: αὐκδ: 1824. Στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ ἴδιου φύλλου ὑπάρχει καὶ νέο σημεῖωμα, ἀπὸ τρίτο χέρι, μεταγενέστερου κατόχου τοῦ χφ: καὶ τότε συν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει κτῆμα / καμοῦ τοῦ Κωνσταντινιάδη / Σωτηρίου / τῆς α: ἰανουαρίον 1843. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι εἶναι καὶ τὸ ἀνάλογο (μὲ μικρὴ παρέκκλιση στὸ ὄνομα) σημεῖωμα στὴν τελευταία σελίδα verso τοῦ χφ: καὶ τότε συν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει / καμοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Κ. Σωτηρίου· προηγεῖται ἐκεῖ μία ἀκόμη χρονολογικὴ ἔνδειξη: α. 15. 8βρίον 1815. ε.π. Ἰωάννινα, ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὸ ὄνομα: Τοῦ Γεωργίου μάνθου, καὶ ἀκολουθεῖ ἕνα ἀκόμη ὄνομα, στὴν τελευταία ἀράδα τῆς σελίδας: τοῦ Γεωργίου παρὰσχου. Τέλος, στὸ verso τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ κυρίως κειμένου ὑπάρχουν δύο σημειώματα, ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι τὸ καθένα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ κείμενο τῆς Γεωγραφίας: εἶναι δύο σειρές<sup>1</sup>, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας, ποὺ σχετίζονται — διαφοροποιώντας μερικὰ τὸ περιεχόμενο — μὲ τὶς §§ 96, 99 (= φφ 33<sup>τ</sup>, 34<sup>τ</sup>) τοῦ κειμένου· τὸ δεύτερο σημεῖωμα πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ ἄλλο μάθημα τοῦ Ψαλίδα (Φυσικὴ πειραματικὴ) καὶ ἀναφέρεται στὴν ἀντλία κενοῦ ἀέρος καὶ τὸν νόμο τῶν ἀερίων τῶν O. v. Guericke — Sir R. Boyle<sup>2</sup>. Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις εἶναι ἴσως καὶ τὰ δύο σημειώματα τῆς σελίδας recto τοῦ πρώτου φύλλου μετὰ τὸ κείμενο, γραμμένα καὶ πάλι ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια (ποὺ πλησιάζουν κάπως τὸ πρῶτο χέρι τοῦ φ 131<sup>ν</sup>)<sup>3</sup>.

1. » ἡ Φράντζα διαιρεῖται εἰς τριάντα διουκῆσεις, τῶν ὁποίων ἡ διουκικηταὶ κρέμονται μόνον εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ βασιλέως.

2. » ὁ πρῶτος ἐφευρετὴς τῆς πνευματικῆς ἀντλίας ἐχρημάτισεν / ὁ Ὀθων Οὐέρικος ἐκ Μαγδεβούργου, καὶ ἄρχισε νὰ τὴν κοινολογῇ εἰς τὴν ἑατισβῶναν, κατὰ τὸ ἔτος 1654: μετ' / ἄλλου χρόνου ἐτελειοποιήθη ὑπὸ τοῦ Βοῦλον ἀγγλου, καὶ διὰ / τοῦτο ὀνομάσθη Βοῦλον μηχανή, καὶ ἀλησμο-

νήθη τὸ / ὄνομα τοῦ πρώτου ἐφευρετοῦ Ἀλαμανοῦ. Βλ. πρόχειρα, W. Stein, *Kulturfahrplan*, Berlin<sup>2</sup> 1958, σ. 795 (1654) καὶ 799 (1662).

Γιὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Πειραματικῆς Φυσικῆς ἀπὸ τὸν Ψαλίδα, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὁ. π., σσ. 11, 25, 43, 61, σημ. 38, Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, ὁ. π., σσ. 306, 346, 366.

3. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρεται. (ἴσως ἀνεκδοτολογικὰ) στοὺς

Τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» ἀκολουθεῖ στὸ χφ τὴν ἐξῆς διάρθρωση :

1. φφ 1<sup>τ</sup> - 21<sup>τ</sup> : γεωγραφία μέρος Πρῶτον / φυσικὸν καὶ πολιτικὸν (§§ 1 - 54)<sup>1</sup>.

2. φφ 21<sup>τ</sup> - 129<sup>τ</sup> : Περὶ Εὐρώ / πης. (§§ 55 - 379).

α. φφ 21<sup>τ</sup> - 26<sup>ν</sup> : [Γενικά γιὰ τὴν Εὐρώπη] Ἀρχή : Ἡ Εὐρώπη περιορίζεται πρὸς μὲν τὸ νότιον μέρος. . . Τέλος : . . . καὶ (εἰς) ὅλα δὲ αὐτὰ τὰ βασίλεια ἀνθούν αἱ τέχναις καὶ ἐπιστήμαις, καὶ τὸ ἐμπόριον καθ' ὑπερβολήν. (§§ 55 - 66).

β. φφ 26<sup>ν</sup> - 28<sup>ν</sup> : Μέρος Α' / Περὶ τῆς Εὐρώπης μερικῶς, καὶ πρῶ / τον περὶ τῆς πορτογαλλίας (§§ 67 - 73).

γ. φφ 28<sup>ν</sup> - 31<sup>ν</sup> : Περὶ τῆς / Ἰσπανίας (§§ 74 - 85).

δ. φφ 31<sup>ν</sup> - 34<sup>ν</sup> : Περὶ τῆς φράντζας (§§ 86 - 100).

ε. φφ 34<sup>ν</sup> - 39<sup>τ</sup> [ + 35Α ] : Περὶ τῆς με / γάλης Βρετανίας (§§ 101 - 119).

ζ. φφ 39<sup>τ</sup> - 42<sup>ν</sup> : Περὶ τῆς Δανι / μαρκίας, καὶ Νορ / βηγίας (§§ 120 - 132).

η. φφ 42<sup>ν</sup> - 46<sup>τ</sup> : Περὶ τῆς / Σβεκίας (§§ 133 - 142).

θ. φφ 46<sup>τ</sup> - 68<sup>τ</sup> : Περὶ τῆς Ρουσσ - / σίας (§§ 143 - 204).

ι. φφ 68<sup>ν</sup> - 70<sup>τ</sup> : Περὶ / τῆς Λεχιᾶς (§§ 205 - 212).

κ. φφ 70<sup>ν</sup> - 71<sup>ν</sup> : Περὶ / τῆς Προουσίας (§§ 213 - 219).

λ. φφ 71<sup>ν</sup> - 90Α<sup>τ</sup> : Περὶ τῆς / γερμανίας (§§ 220 - 306).

μ. φφ 90Α<sup>τ</sup> - 96<sup>τ</sup> : Περὶ / τῆς Ἰταλίας (§§ 307 - 328).

ν. φφ 96<sup>ν</sup> - 129<sup>τ</sup> : Περὶ τῆς / ἐυρωπαϊκῆς Τουρκίας. (§§ 329 - 379).

1. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα χφφ τῆς Γεωγραφίας, γιὰ ὅσα γνωρίζουμε τὴ διάταξη τῶν περιεχομένων τους τοῦ 1ου Μέρους, ὀδηγεῖ στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις : (1). Οἱ ἀριθ. 1 καὶ 2 εἶναι πληρέστεροι θεματικά, ἐφόσον ὕστερα ἀπὸ τὸ τμῆμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Εὐρώπη ἀκο-

<sup>1</sup>Ιουστινιάνειους πολέμους (λόγια τοῦ «γελέμωρου»), ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι μικρὸ χωρίο στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἐκτίμησις στὸ πίσω ἐξώφυλλο τοῦ κώδικα (ἐσωτερικὴ ὄψη) εἶναι σημειωμένη μιὰ πρόσθεση, καὶ οἱ λέξεις : τὸ κεχραμπ(ά)ρι / ἡλεκτρον.

1. Οἱ παράγραφοι ἀριθμοῦνται στὸ χφ πρῶτα μὲ ἀραβικὸ καὶ κατόπιν (μὲ τὴ μεσολάβηση διπλῆς τελείας) μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἑλληνικὸ ἀριθμὸ· παράγραφος σημειώνεται πρὶν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ καὶ — συχνὰ — ὕστερα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ἀριθμὸ.

λουθοῦν τὰ ἀντίστοιχα γιὰ τέσσερις ἄλλες ἡπείρους<sup>1</sup>. (2). Ἡ σειρά περιγραφῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν εἶναι διαφορετικὴ στὸ χφ μας ἀπὸ τὴ σειρά τῶν ἀριθ. 1 καὶ 2 — ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν τελευταίων<sup>2</sup>: στὸ χφ μας ἡ ἀρχὴ γίνεται μὲ τὴ ΝΔ. Εὐρώπη καὶ ἡ καταγραφή ὀλοκληρώνεται στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, ἐνῶ οἱ ἀριθ. 1, 2 ἀρχίζουν μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία καὶ συνεχίζουν μὲ τὴ Ρωσία καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκὰ κράτη κατὰ διαφορετικὴ διάταξη.

2. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι γίνεται στὴ δομὴ καὶ τὴν περιεκτικότητά γενικὰ τῆς γεωγραφικῆς ὕλης, ἡ «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ», στὰ τμήματα ποὺ παραδίδει καὶ ὅπου ἡ σύγκριση μὲ τὰ δημοσιευμένα ἀντίστοιχα τμήματα ἄλλων χφφ εἶναι δυνατὴ, ἀντιπροσωπεύει σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐκτενεστέρο καὶ πληρέστερο κείμενο ἀπὸ ὅ,τι τὰ ὑπόλοιπα χφφ· σὲ σχέση μὲ ὅσα χφφ μπορούμε — λιγότερο ἢ περισσότερο — νὰ μελετήσουμε, φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι παραδίδει καὶ τὸ καλύτερα διατηρημένο, τὸ αὐθεντικότερο κείμενο:

α. Ἡ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθ. 2, στὰ σημεῖα ὅπου ὁ παραλληλισμὸς εἶναι δυνατὸς — γιὰ τὴν ὥρα μόνο στὰ σχετικὰ μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία<sup>3</sup> —, φανερώνει σημαντικὲς διαφορὰς τῶν δύο κειμένων καὶ στὴ λεκτικὴ διατύπωση καὶ στὴ διάταξη τῶν περιεχομένων στὰ ἀντίστοιχα μέρη, τὰ ὁποῖα εἶναι: Ἀριθ. 2: φφ 24<sup>Γ</sup> - 56<sup>ν</sup> (§§ 16 - 60) — Ἀριθ. 4: φφ 96<sup>ν</sup> - 129<sup>Γ</sup> (§§ 329 - 379). ἀναλυτικότερα, κατὰ παραγράφους: 16 — 329 ( + τέλος 334), 17 — 330, 18 — 331, 19 - 20 — 332, 21 — 333, 22 ( + τέλος 16 ) — 334, 23 — 335, 24 - 336, 25 — 337, 26 — 338, 27 — 339, 28 — 340, 29 — 341, 30 — 342, 31 — 343, 32 — 344, 33 — 345, 34 — 346, 35 — 347, 36 — 348, 37 — 349, 38 — 350, 39 — 351, 40 - 41 — 352, 42 — 353, 43 — 354, 44 — 355, 45 — 356, 46 — 357, 47 — 358, 48 — 359, 49 — 360, 50 - 52 — 361, 53 — 362 - 374, 54 —, 55 — 375, — 376 - 379, 56 - 60—.

Ὁ ἀριθ. 2 περιέχει, ὕστερα ἀπὸ τὴν § 56, τμήμα ποὺ λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἀριθ. 4 (τὰ σχετικὰ μὲ τὴν «Ἑλλάδα»: Θεσσαλία, Στερεὰ, Πελοπόννησο, Κρήτη, νησιὰ Αἰγαίου), παραδίδει ὅμως πολὺ συνο-

1. Μὲ τὴν ἴδια ἀκολουθία: Ἀφρικὴ, Ἀσία, Αὐστραλία, Ἀμερικὴ. Βλ. καὶ Βρχνούσης, ΝΕ, ὅ.π., σ. 55 (ἀριθ. 5;).

2. Πληρέστερα γιὰ τὸν ἀριθ. 1

(βλ. Σαλαμάγκας, ὅ. π., σ. 495), ἀνεπαρκῆ γιὰ τὸν ἀριθ. 2 (βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 35).

3. Βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σσ. 36, 38-68.

πτικότερη τὴν περιγραφή τῆς Ἡπείρου καὶ ἀντιπροσωπεύει ἐκφραστικά μιὰ μορφή ποὺ τὸ ὕφος τῆς ἀπομακρύνεται ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς».

β. Ὁ ἀριθ. 6, ἀντίθετα, ἀντιπροσωπεύει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὴν ἴδια παράδοση μὲ τὸ κείμενό μας, μὲ τὸ ὅποιο πολὺ συχνὰ βρίσκεται καὶ σὲ ἀπόλυτη λεκτικὴ ταύτιση. Ἡ ἀντιστοιχία στὰ δύο χφφ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἄριθ. 6: φφ 69<sup>τ</sup> - 87<sup>ν</sup> — Ἄριθ. 4: φφ 116<sup>ν</sup> - 129<sup>τ</sup> (§§ 360 - 379): ἀναλυτικότερα: φφ 69<sup>τ</sup> - 70<sup>τ</sup> — § 360, 70<sup>τ</sup> - 72<sup>ν</sup> — 361, 72<sup>ν</sup> - 73<sup>τ</sup> — 362, 73<sup>τ</sup> - 75<sup>ν</sup> — 363, 75<sup>ν</sup> - 78<sup>τ</sup> — 364, 78<sup>τ</sup> - 78<sup>ν</sup> — 365, 78<sup>ν</sup> — 366, 78<sup>ν</sup> - 79<sup>ν</sup> — 367, 79<sup>ν</sup> - 80<sup>ν</sup> — 368, 80<sup>ν</sup> — 369, 81<sup>τ</sup> — 370, 81<sup>τ</sup> - 81<sup>ν</sup> — 371, 81<sup>ν</sup> — 372, 81<sup>ν</sup> - 83<sup>τ</sup> — 373, 83<sup>τ</sup> — 374, 83<sup>ν</sup> - 84<sup>τ</sup> — 375, 84<sup>τ</sup> - 84<sup>ν</sup> — 376, 84<sup>ν</sup> - 85<sup>τ</sup> — 377, 85<sup>τ</sup> - 85<sup>ν</sup> — 378, 85<sup>ν</sup> - 87<sup>ν</sup> — 379.

Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνουν ὀρισμένες παρατηρήσεις, ποὺ ἀφοροῦν τὶς διαφορὲς τοῦ κειμένου μας μὲ τὸν ἀριθ. 6. Ἐξετάζοντας τὸ κείμενο τοῦ τελευταίου αὐτοῦ χφ, στὸ ὅποιο ὁ ἐκδότης του διακρίνει<sup>1</sup>, γιὰ τὸ τμήμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, τὶς ἐξῆς τρεῖς διαφορετικὲς γραφές: (α) τὴ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ» (φφ 69<sup>τ</sup> - 72<sup>ν</sup>, 74<sup>τ</sup> - 77<sup>τ</sup>, 79<sup>ν</sup>, 82<sup>τ</sup> - 87<sup>ν</sup>), (β) τὴ «γραφὴ Α» (φφ 72<sup>ν</sup> - 73<sup>ν</sup>, 78<sup>ν</sup> - 79<sup>ν</sup>, 81<sup>τ</sup> - 81<sup>ν</sup>), καὶ (γ) τὴ «γραφὴ Β» (φφ 77<sup>ν</sup> - 78<sup>ν</sup>, 80<sup>τ</sup> - 80<sup>ν</sup>), παρατηροῦμε ὅτι: (1). Ἐνῶ ἡ «γραφὴ Α» καὶ — λιγότερο — ἡ «γραφὴ Β» παραδίδουν κείμενο μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» (κυρίως στὴν ἀπόδοση μερικῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων σὲ τοπωνύμια, ἢ σὲ ἄλλες μορφολογικὲς καὶ λεκτικὲς ἢ ἀριθμητικὲς παραλλαγές)<sup>2</sup>, ἡ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ» προχωρεῖ σὲ αἰσθητὲς καί, κάποτε, σημαντικὲς μεταβολές<sup>3</sup> ἢ σὲ συχνότερες συντομεύσεις καὶ παραλεί-

1. Βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 15\* - 16\*.

2. Ἐνδεικτικά, ἀριθ. 6 (φ 72<sup>ν</sup> κ. ἔ.): Τζουμέρικα, Οὐλίτζικα, Μητζκέλι, Τοτζκαριᾶς, Μόσκβαν, κ. ἄ. — ἀριθ. 4 (φ. 118<sup>ν</sup> κ. ἔ.): Τζουμέρικα, Ὀλίτζικα, Μιτζικέλι, Τοσκαριᾶς, Μόσχαν, κ. ἄ. Ἄριθ. 6: εἴπομεν, οἱ λίμνες, Ἀλήπασιαν, εἰς τὰ ὁποῖα, κατέθεσαν, χιλιάδας, Βιέννας, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: εἶπαμεν, αἱ λίμνες, Ἀληπα-

σᾶν, ὁπού, κατέθησαν, χιλιάδες, Βιέννης, κ. ἄ. Ἄριθ. 6: νότια, ἀνατολικο-νότια, ἀνατολικοβόρεια, ὄρες 12, τζαμὰ 17, 124 χιλιάδας ρούβλια, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: βόρεια, δυτικοβόρεια, δυτικά, δυτικονότια, ὄρες 10, τζαμὰ 16, 120 χιλιάδες ρούβλια, κ. ἄ.

3. Οἱ περισσότερες διαφορὲς: Ἄριθ. 6, φ 76<sup>ν</sup>—ἀριθ. 4, φ 122<sup>τ</sup>. Ἄριθ. 6, φ 85<sup>τ</sup> — ἀριθ. 4, φφ 128<sup>τ</sup>, 128<sup>ν</sup>. Ἄριθ. 6, φφ 86<sup>τ</sup>, 86<sup>ν</sup>, 87<sup>τ</sup>—Ἄριθ. 4, φφ 128<sup>ν</sup>, 129<sup>τ</sup>.

ψεις<sup>1</sup>. (2). Ἐνῶ οἱ γλωσσικὲς καὶ συντακτικὲς διαφορὲς τῶν «γραφῶν Α καὶ Β» πρὸς τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς», ἀλλὰ καὶ μεταξύ τους, εἶναι ἐλάχιστες, μὲ τὴ «γραφή τοῦ Κοσμᾶ» οἱ ἀρχαῖστικὲς ἢ συντηρητικότερες «ἐπεμβάσεις» στὸ κείμενο γίνονται ἔντονες, ἰδιαίτερα στὴ φωνολογία, τὴ μορφολογία (καταλήξεις) καὶ τὸν τονισμό<sup>2</sup>.

Ἡ διαφορὰ στὸν χρόνον σύνθεσης τῶν δύο κειμένων, ἀλλὰ, ὅπως φαίνεται, καὶ στὶς προσωπικότητες τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ μαθητῆ<sup>3</sup>, μπορεῖ ὅπωςδῆποτε νὰ ἐξηγήσει τὶς ἀλλαγές ποὺ ἀναφέρθηκαν· ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι οἱ ἀντιγραφεῖς Α καὶ Β (ἴσως μαθητὲς τοῦ Κοσμᾶ)<sup>4</sup> ἀντιγράφουν πιστότερα, καὶ χωρὶς συντηρητικὲς πρωτοβουλίες, ἀπὸ ἓνα κείμενο ποὺ βρίσκεται πάρα πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ τοῦ χφ μας<sup>5</sup>.

1. Ἄριθ. 6, φ 74r — ἀριθ. 4, φ 120r. Ἄριθ. 6, φ 74v — ἀριθ. 4, φφ 120r, 120v. Ἄριθ. 6, φ 75v — ἀριθ. 4, φφ 120v, 121r. Ἄριθ. 6, φ 76r — ἀριθ. 4, φ 121 κ. ἐ. Οἱ περισσότερες καὶ σημαντικότερες, στὰ φφ 75v - 78r καὶ 85r - 86r τοῦ ἀριθ. 6.

2. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 6 (φ 69v κ. ἐ.): Ἄλβανοί, Ἄλβανική, Ἄλβανία κτλ., φθιάνουν, ταμβάκον, τὰ ὅποια, εἰς τὰ ὅποια, ἦτις κτλ., σθλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκόλουθους, Κονίτζης, Ἀθλῶνος, Βιώσης, ἐλέγετο, Τοσκηριάν, ἐκτὸς τῶν, ὑπὸ τῶν κτλ. — ἀριθ. 4 (φ 119r κ. ἐ.): Ἄλβανίτες, ἀλβάνικη, Ἄλβανιτιὰ κτλ., φκιάνουν, ταμπάκον, ὀπού, σλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκόλουθες, Κονίτζας, Ἀθλῶνας, Βιώσας, ἐλέγονταν, Τοσκαριάν, ἔξω ἀπὸ τοὺς, ἀπὸ τοὺς κτλ.,

3. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὁ. π., σσ. 24 κ. ἐ., 27, 87, ΝΕ, ὁ. π., καὶ Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 21\* κ. ἐ. Ἀπὸ τὸν τελευταῖον μελετητὴ περνᾷ ἀπαράτηρητο καὶ ἀσχολίαστο τὸ ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἐπίδραση τοῦ Ψαλίδα στὸν Κοσμᾶ φαίνεται νὰ ἐξασθενεῖ, καὶ, πάντως, ὅτι ἡ γλωσσικὴ πρακτικὴ τους δὲν ταυτίζεται.

4. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 20\*, σημ., καὶ σ. 16\*, ὅτι ὁ

Κοσμᾶς ἔγραψε (καὶ διέσωσε) τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Γεωγραφίας «κατὰ τὰς ὥρας... τῆς παραδόσεως τοῦ μαθήματος» τοῦ Ψαλίδα, δύσκολα ἐναρμονίζεται μὲ τὴ διάκριση ποὺ κάμνει ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σὲ τρεῖς διαφορετικὲς γραφές στὸ χφ, μὲ ὀρισμένες διαφοροποιήσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ κείμενα 4 καὶ 6, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἐπιλογικὸ σημεῖωμα τοῦ Κοσμᾶ στὸ τέλος τῆς «Περιγραφῆς Γεωγραφικῆς», φ 87v. Τουλάχιστο οἱ τρεῖς διαφορετικὲς γραφές τοῦ ἀριθ. 6 δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τυχαῖο γεγονός.

5. Ἴσως ἀπὸ κείμενο ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν παράδοση μεταξύ 1810 - 1815. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Κοσμᾶς ἀποφοίτησε τὸ 1815 ἀπὸ τὴν Καπλανικὴ Σχολὴ δὲν κλονίζεται ἀπὸ τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 10\* - 11\* βλ. καὶ παραπάνω, σ. 24, σημ. 2. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ ὅτι ὅλες οἱ «ὑποσέλιδες» σημεῖώσεις - προσθήκες στὸ κείμενο τοῦ ἀριθ. 6 ἀφοροῦν γεγονότα ἀπὸ τὸ 1815 - 1832· βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 102, σημ. 58, 62, καὶ σ. 105, σημ. 88, 89, 96. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀριθ. 4 καὶ 6 — ἰδιαίτερα στὰ τμήματα τοῦ τελευταίου ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ «ἄχρι τοῦ



γ. Τὰ λίγα δημοσιευμένα ἀποσπάσματα τοῦ ἀριθ. 3 ἐπιτρέπουν μόνον σὲ περιορισμένο βαθμὸ τῆ σύγκριση μὲ τοὺς χρονολογικὰ μεταγενέστερους ἀριθ. 4 καὶ 2. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν τριῶν αὐτῶν χφφ εἶναι : Ἄριθ. 3 : ἀπ. 1 [«Δεισιδαιμονίας κακὰ»]<sup>1</sup> — Ἄριθ. 4 : § 334 (φφ 99<sup>v</sup> - 100<sup>r</sup>) — Ἄριθ. 2 : § 16 (φφ 24<sup>v</sup> - 25<sup>r</sup>), ἀπ. 2 [«Κακοδιοικήσις»] — § 335 (φ 100<sup>r</sup>) — § 23 (φ 28<sup>v</sup>), ἀπ. 3 [«Βλάχοι»] — § 336 (φφ 101<sup>r</sup> - 102<sup>r</sup>) — § 24 (φ 30<sup>r</sup>), ἀπ. 4 [«Ὄνομα Ἀλβανιτῶν»] — § 336 (φ 102<sup>r</sup>) — ἀπ. 5 [«Ἐκτασις Ἑλληνισμοῦ»] — § 336 (φ 101<sup>v</sup>) — § 24 (φ 30<sup>r</sup>), ἀπ. 6 [«Τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων»] — § 336 (φ 102<sup>r</sup>) — § 24 (φ 30<sup>r</sup>), ἀπ. 7 [«Ἀλβανῖται (χαρακτῆρ)»] — § 338 (φφ 104<sup>r</sup> - 104<sup>v</sup>) — § 26 (φφ 32<sup>r</sup> - 32<sup>v</sup>), ἀπ. 8 [«Πλεονεξία κλήρου»] — § 343 (φ 108<sup>r</sup>) — § 31 (φ 36<sup>r</sup>), ἀπ. 9 [«Φιλιππούπολις»] — § 343 (φ 108<sup>r</sup>) — § 31 (φ 36<sup>v</sup>), ἀπ. 10 [«Τέχνες, ἐμπόριον»] — § 357 (φ 114<sup>v</sup>) — § 46 (φφ 42<sup>v</sup> - 43<sup>r</sup>).

Ὁ ἀριθ. 2 παρουσιάζει καὶ στὴ σύγκριση αὐτὴ τις μεγαλύτερες ἀποκλίσεις : παράλειψη πολλῶν σημείων (κάποτε καὶ παραγράφων) τοῦ κειμένου, συντόμευση ἄλλων κτλ. Ἀντίθετα, ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀριθ. 3 καὶ 4 φανερώνει χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες στὴ σειρά τῆς καταγραφῆς<sup>2</sup>, στὰ περιεχόμενα καὶ στὴ λεκτικὴ διατύπωση· στὸν ἀριθ. 3, πάντως, εἶναι εὐδιάκριτη μιὰ περιορισμένη τάση ἐπιτομῆς, ἀλλὰ καὶ κάποιος γλωσσικὸς συντηρητισμὸς<sup>3</sup>, σὲ μικρότερη βέβαια κλίμακα ἀπὸ ὅ,τι παρατηρεῖται στὸ μεταγενέστερο «ἀπόγραφο» τοῦ Κοσμᾶ (ἀριθ. 6)<sup>4</sup>.

Κοσμᾶ — δὲν ἀποκλείει καὶ τὴ δυνατότητα ὁ ἀριθ. 4 νὰ εἶναι ἡ ἄμεση πηγὴ τοῦ ἀριθ. 6· ἓνα τέτοιο συμπέρασμα, πάντως, μπορεῖ — ἀρνητικὰ — νὰ ἐνισχυθεῖ μόνον ἂν ἡ σύγκριση πρὸς τὰ ὑπόλοιπα χφφ τῆς Γεωγραφίας δὲν φανερῶσει ἄλλο συγγενέστερο κείμενο.

1. Οἱ τίτλοι τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι τοῦ ἐκδότη· βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο σημεία: (1) τὸ πρῶτο ἀπ. τοῦ ἀριθ. 3 ἀντιστοιχεῖ στὴν § 334 καὶ ὄχι στὴν § 329 τοῦ ἀριθ. 4, ὅπως θὰ ἔπρεπε· (2) ἡ σειρά τῶν ἀπ. 5, 4, 3 τοῦ ἀριθ. 3 μεταβάλλεται σὲ σειρά 5, 3, 4 στὸν ἀριθ. 4.

3. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 3: ἄχρι τῆς Βάρνης, οἱ δὲ Ἀλβανῖται ἔλαβον, Ἀλβανόπολιν, μακρὰν, Σκηπητάραι, κατὰ κόμας, καὶ ἂν τινὲς ἐξ αὐτῶν, οἱ ἐξορισθέντες ὑπὸ τοῦ Σεβήρου, τὴν ποιμαντικὴν ἐνταῦθα ἀναλαβόντες καὶ... διασπαρέντες, ἄχρι τῆς σήμερον διεφύλαξαν, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: ἕως τὴν Βάρναν, οἱ δὲ Ἀρβανῖτες ἔλαβαν, Ἀλβανούπολιν, μακρὰ, Σκηπητάραι, εἰς χωριά, ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς, οἱ ἐξορισμένοι ἀπὸ τὸν Σεβήρον, τὴν ποιμαντικὴν ἀνέλαβαν καὶ... διεσπάρθησαν, ἕως τὴν σήμερον διαφύλαξαν, κ. ἄ.

4. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε

δ. Ἡ σύγκριση τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» μετὸ τελευταῖο δημοσιευμένο γεωγραφικὸ κείμενο, τὸ δίφυλλο ἀριθ. 400 τοῦ Ἀρχείου Ψαλίδα (ἐδῶ ἀριθ. 7) δείχνει ἀκόμη μεγαλύτερες διαφορές, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴ φύση τοῦ ἀριθ. 7: πρόκειται περισσότερο γιὰ μιὰ — πληρέστερη στὴν ἀρχή, συντομότερη στὸ τέλος — καταλογογράφηση, ἢ γιὰ ἓνα ἐμπεριστατωμένο γεωγραφικὸ σημεῖωμα μετὸ ιδιαίτερη βαρύτητα στὴν καταγραφή «στατιστικῶν» δεδομένων (λεπτομερῆς περιγραφή χωριῶν, μοναστηριῶν, ἀποστάσεων ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἄλλες πόλεις, κ. ἄ.). ὅπως φαίνεται, δὲν ἀποτελεῖ προεργασία μέρους τῆς προφορικῆς διδασκαλίας τοῦ Ψαλίδα — ἓνα «σχέδιο μαθηματος»<sup>1</sup> —, ἀλλὰ προορίζεται μᾶλλον γιὰ κάποια «ἀντικειμενικότερη» παρουσίαση τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, μετὸ ἄγνωστο τὸν πρακτικὸ στόχο τῆς: στὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ κειμένου αὐτοῦ πρέπει, π.χ., νὰ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι στὴν — πληρέστερη σὲ σύγκριση μετὸν ἀριθ. 4 — ἀπαρίθμηση τῶν Ἡπειρωτῶν λογίων καὶ τῶν ἔργων τους ἔχουν προστεθεῖ καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ψαλίδα<sup>2</sup>.

Ὁ ἀριθ. 7 ἀντιστοιχεῖ στὶς §§ 363, 366 - 368 (φφ 119<sup>Γ</sup> - 121<sup>Γ</sup>, 123<sup>Γ</sup> - 124<sup>Υ</sup>) τοῦ ἀριθ. 4. Οἱ μεγαλύτερες ἀποκλίσεις ἐμφανίζονται στὸ τελευταῖο μέρος (κυρίως ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς λίμνης τῆς Λαψίστας κ. ἑ.: ἀριθ. 4, φ 120<sup>Υ</sup> κ. ἑ.).

3. Τὰ δυνατὰ συμπεράσματα τῆς μερικῆς αὐτῆς συγκριτικῆς ἐξέ-

γιὰ τὸ ἀν ἀνάμεσα στὴ «γραφή» τοῦ ἀριθ. 3 (1810) καὶ τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὁ γλωσσικὸς «δημοτικισμὸς» τοῦ Ψαλίδα γίνεται ὀξύτερος, σὲ συνδυασμὸ ἢ ὄχι μετὸς σχέσεις του μετὸν Βηλαρᾶ, ὅπως φωτίζονται ἀπὸ τὸν Βρανούση, ΝΕ, ὁ.π. Οἱ γλωσσικὲς «καμπύλες» τῶν ὁμολογῶν κειμένων τῆς περιόδου 1796 - 1829 ἴσως καταδειξοῦν, ὕστερα ἀπὸ πλήρη ἀνάλυση, τὶς διακυμάνσεις αὐτῆς καὶ τὰ ὅριά τους: πάντοτε, ὅμως, μετὸς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις καὶ μετὸς συνυπολογισμὸ τοῦ ὅτι τουλάχιστο τὸ σῶμα αὐτὸ τῶν γεωγραφικῶν κειμένων εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποτιμηθεῖ γλωσσικὰ, ἐκφραστικὰ καὶ αἰσθητικὰ, ἀν δὲν ληφθοῦν ὑπόψη: ἡ φύση του (διδασκτικὲς παραδόσεις, ἀνο-

λοκλήρωτο ἔργο) καὶ οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ δέχτηκε (μαθητὲς - ἀκροατὲς - γραφεῖς ἢ - ἀντιγραφεῖς, ἀστάθμητος βαθμὸς ἐποπτείας τοῦ Ψαλίδα).

Μιὰ πρώτη αἰσθητικὴ σύγκριση μετὸ ἀντίστοιχο ὀλοκληρωμένο γεωγραφικὸ ἔργο γίνεται ἀπὸ τὴν Αἰκ. Κουμαριανοῦ: Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ. Περὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἐρμῆς, ΝΕΒ, 1970, σ. 36.

1. Βλ. Παπαχαρήσης, ὁ.π., σ. 20\*, σημ.

2. ...Ἀθανάσιος ὁ Ψαλίδας ἐτιζῶν, τοῦ ὁποῖου σώζονται μαθηματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα διάφορα, καὶ μάλιστα ἡ Ἀληθῆς Εὐδαιμονία γραικολατινᾶ βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ.π., σ. 31.

τασης<sup>1</sup> ένισχύουν τήν άποψη ότι ή «Γεωγραφία Φυσικοπολιτική» άντιπροσωπεύει μιá άύθεντική στο περιεχόμενο και «Προχωρημένη» στην έκφραστική και γλωσσική μορφή παράδοση του 1ου Μέρους των γεωγραφικών παραδόσεων του Ψαλίδα. Το γεγονός ότι μιá πολύ μεταγενέστερη τμηματική άντιγραφή (άριθ. 6) φαίνεται να άντλεϊ από παραπλήσιο, ή και από αυτό το ίδιο κείμενο, καθώς και το ότι άργότερα ύστερα από το 1813, ίσως με τον άριθ. 2 κ. έ., υπάρχουν ένδειξεις ότι άρχίζει μιá νέα συνθετική φάση (φάση έπιτομής) που καταλήγει στις «Σύντομες Γεωγραφίες» τής τελευταίας περιόδου στην Κέρκυρα και τή Λευκάδα, πείθουν ότι το χφ που έξετάζουμε πρέπει να κατέχει κεντρική θέση μέσα στα γεωγραφικά έργα του Ψαλίδα<sup>2</sup>.

Όστόσο, ό βαθμός τής άύθεντικότητάς του, ή άκριβής σχέση του με τα υπόλοιπα χφφ που άνήκουν στην ίδια κατηγορία (άριθ. 3, 5, 1, και, κατά δεύτερο λόγο, άριθ. 2, 13, 14 και 6, 7, 8, 9, 15 - 20) και ή άποκάλυψη του τρόπου με τον όποιο συντίθεται και των συγγραφικών άρχων που άκολουθεϊ το χειρόγραφο αυτό σωμα, δέν είναι δυνατόν, όπως τονίστηκε και παραπάνω, να άποτιμηθοϋν με τα στοιχειά που διαθέτουμε προς το παρόν. Η άρχειακή έρευνα, ή συγκέντρωση και μελέτη όλων των άπαραίτητων στοιχείων και ή κριτική έκδοση του χφ (ή τής όμάδας χφφ που άντιπροσωπεύουν τήν Ίδια παράδοση), ως πρώτο στάδιο, μπορούν να δώσουν άπαντήσεις στις άναπόφευκτα σκοτεινές έρευνητικές ζώνες του σχεδιάσματος αυτού<sup>3</sup>.

### Γιωργος Κεχαγιόγλου

1. Δέν έξετάζονται τα συνεπυγμένα γεωγραφικά άποσπάσματα, οι έπιτομές και οι γεωγραφικές πληροφορίες των άριθ. 25 - 29.

2. "Αν και το χφ δέν είναι αυτόγραφο του Ψαλίδα — όσο φαίνεται από δημοσιευμένα δείγματα γραφής του, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, έ. π., σ. 50, ΝΕ, έ. π., σσ. 62 - 63, 66, Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Έρανιστής» 3 (1965) 8, εικ. 10 — ένδειξη άύθεντικότητας άποτελεϊ, ίσως, τόσο ό τρόπος διατύπω-

σης του τίτλου στο κείμενο όσο και ή έλλειψη κάθε μνείας άντιγραφεία.

3. Ευχαριστώ τον κ. Α. Βρανούση, που μου υπέδειξε τή μελέτη του τής ΝΕ, έ. π.

Έδω πρέπει να σημειωθεί ότι μένει να έρευνηθεϊ ή σχέση των άριθ. 3, 5, 8, 9, 10, 11, 13 του Πίνακα των χφφ του Ψαλίδα με άντίστοιχες πληροφορίες του Κ.Α. Διαμάντη, *Τά περιεχόμενα των ΓΑΚ*, τ. 2, έ. π., σ. 743 (άριθ. 78), τ. 3, έ. π., σσ. 364 (άριθ. 49), 403-404, 809.